

cercetate în 24 de situri răspândite pe cuprinsul a 11 localități situate în Republica Altai și una în Mongolia, conform granițelor actuale – care, desigur, nu au nimic de-a face cu fenomenele arheologice, orizontul funerar al vechilor turci întinzându-se pe un spațiu mult mai mare decât cel care face obiectul acestui volum.

În partea finală a cărții, se află, sub formă de anexe, două contribuții importante privind rezultatele diverselor analize interdisciplinare efectuate asupra unor categorii de artefacte. Prima dintre ele, semnată de N.V. Rosljakova și Ju.G. Ščerbakov, prezintă *Rezultatele preliminare ale analizelor chimice asupra obiectelor de bronz și argint* (p. 333–338). Cea de-a doua este semnată de T.N. Glušková și se referă la *Caracteristicile tehnologice ale materialelor textile descoperite în mormintele vechilor turci din Altai* (p. 339–341).

Lucrarea mai cuprinde ample *rezumate în limbile engleză și rusă* (p. 343–380) și o bogată *bibliografie* (p. 381–402).

Volumul, în pofida faptului că o parte din informația arheologică era deja cunoscută dintr-o altă lucrare, apărută în urmă cu 10 ani⁴, completează și nuanțează în mod fericit imaginea vechilor turci din Asia Centrală. Deși

îndepătată ca spațiu, lucrarea este importantă pentru noi deoarece oferă interesante paralele între orizonturile funerare de sorginte stepică din Asia și cele din Europa Centrală și de Sud-Est, începând cu perioada avară și încheind cu epoca pecenego-cumană. Merită subliniat, de asemenea, caracterul interdisciplinar al lucrării, care include referiri la determinările antropologice ale indivizilor (chiar și o reconstituire craniofacială), diverse analize chimice pe materiale (metale, textile), dar nu și radiocarbon, pentru datarea complexelor. Fără a putea fi considerată nici pe departe o lucrare de etnoarheologie, autorul recurge, cu moderație, la paralele etnografice pentru evidențierea unor obiceiuri prea puțin schimbate în ultimul mileniu.

Condițiile grafice ale Editurii Dr. Rudolf Habelt nu puteau fi decât excepționale, ceea ce face ca volumul să fie și o lectură plăcută.

Adrian Ioniță,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Maria-Venera Rădulescu, *Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (ISBN 978-606-537-356-3)

Autoarea ne prezintă varianta extinsă a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o în anul 2002 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea profesorului Nicolae Constantinescu. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă concluziile, un amplu rezumat în limba engleză, un catalog selectiv și anexele obișnuite ale unei lucrări academice.

Capitolul I analizează *Istoricul cercetărilor instalațiilor de încălzit în spațiul românesc* (p. 15–56). Este prezentat, pe scurt, stadiul cercetării subiectului în regiunile imediat învecinate Țării Românești, respectiv Moldova și Transilvania, dar, în cea mai mare parte, acest capitol se

concentrează, așa cum era și firesc, asupra sobei de cahle din Țara Românească. Autoarea realizează o analiză exhaustivă, cu menționarea tuturor lucrărilor și descoperirilor relevante pentru subiect.

Cercetările întreprinse în această regiune sunt analizate detaliat în șapte subcapitole. Primul subcapitol se concentrează pe evoluția instalațiilor de încălzit într-un interval larg, de la finalul primului mileniu al erei noastre și din primele secole ale mileniului următor. Sunt menționate, în acest sens, locuințele dotate cu instalații de încălzit descoperite la Dridu, Bucov-Tioca, Târgșoru Vechi, București, Ileana Podari,

⁴ S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische*

Studien, Nomaden und Sesshafte, 6, Wiesbaden, 2008.

Radovanu, Păcuil lui Soare. Soba de cahle în reședințele voievodale – centre administrativ-politice a oferit cel mai abundent material de studiu pentru cunoașterea acestui tip de instalație. Sunt amintite cercetările de la Curtea de Argeș, Târgoviște și București, fiind indicate principalele publicații și loturi de materiale, multe dintre ele inedite. Pentru soba de cahle în mediul urban (case de târgoveți), sunt menționate descoperirile de la Brăila, București, Câmpulung, Curtea de Argeș, Gherghița, Orașul de Floci, Râmnicu Vâlcea, Târgoviște și Târgșoru Vechi. Soba de cahle prezintă la curțile boierești, instalațiile de încălzit din mediul rural, sobele din edificiile de cult și instalațiile mănăstirești și, în final, soba de cahle din cetăți completează informația sintetizată în acest capitol introductiv.

Capitolul al II-lea se referă la *Materiale și procedee tehnice de producere a cahlelor. Ateliere și meșteri* (p. 57–72). După o sumară prezentare a materialelor și procedeele tehnice folosite în producerea sobelor (II.1), sunt menționate vestigii ale unor ateliere de ars ceramica descoperite la Curtea de Argeș, Coconi etc. Instalații care pot fi legate efectiv de producerea cahlelor nu se cunosc decât din descoperirile de la București – zona bisericii Colțea (a doua jumătate a secolului al XV-lea), Târgoviște (secolele XIV–XV) și Orașul de Floci.

Un centru ceramic important a funcționat la Cerbureni, la sfârșitul secolului al XVI-lea. Aici au fost descoperite fragmente de cahle smălțuite policrom, multe dintre ele unicate, presupuse a fi fost produse la comanda voievodului Petru Cercel. Deși calitatea specială a pieselor indică un atelier foarte evoluat, posibil un atelier domnesc, vestigiile acestuia nu au fost descoperite. De fapt, niciun atelier specializat în producerea cahlelor nu a fost descoperit în regiunea studiată, dar caracteristicile decorative și tehnice ale pieselor confirmă existența unei producții îndelung perfecționate (II.2.).

În ceea ce privește meșterii, subcapitolul (II.3.) dedicat acestui subiect analizează o serie de cahle cu inscripții, avansând ipoteze interesante pentru originea anumitor motive. Totuși, presupunerea că unele dintre tiparele folosite la producerea unor cahle descoperite la Curtea de Argeș și Târgoviște ar fi fost opera sculptorului sibian Elias Nicolai nu poate fi suficient argumentată în acest stadiu al cercetărilor.

Capitolul al III-lea analizează *Tipologia și cronologia cahlelor din Țara Românească* (p. 73–140). Autoarea a stabilit nouă tipuri, bazate pe criterii formale: cahle oală (I – cu subtipuri în funcție de forma deschiderii, forma corpului și aceea a piciorului; cahle pahar (II); cahle convexe (III); cahle disc (IV); cahle traforate (V), cu numeroase subdiviziuni; cahle placă (VI), subdivizate în funcție de poziția în corpul sobei și în funcție de motivele decorative; cahle pentru cornișă (VII); cahle pentru muchie (VIII); cahle cu mijloc circular concav (IX); cahle pentru ancadrament – torsade, cuie, plăcuțe (IX). Fiecare dintre acestea are subdiviziuni în funcție de forma generală, detalii ale feței vizibile și, mai ales, în funcție de sistemul de fixare în sobă. Cahlele placă, de pildă, formând tipul VI (p. 93), sunt clasificate, în funcție de locul ocupat în structura sobei, în cahle pentru coronament (VI.1.), cu subdiviziuni în funcție de sistemul de montare (VI.1.A.), cu alte subdiviziuni, în funcție de decor (de la VI.1.A.a la VI.1.A.e) și cahle pentru camera de ardere și/sau încălzire (VI.2.), cu subdiviziuni în funcție de sistemul de montare (VI.2.A, VI.2.B, VI.2.C, VI.2.D.), unele dintre acestea cu câte trei sub-subdiviziuni. Fără îndoială, a rezultat un sistem stufoș, dar orice încercare de clasificare de acest gen nu poate avea, inevitabil, un alt rezultat, din cauza diversității extreme a pieselor care alcătuiesc soba.

În continuarea acestei tipologii, sunt menționate acele elemente care asigură funcționalitatea formei, respectiv piesele pentru socluri, olanele și capacele pentru dirijarea și evacuarea fumurilor.

Tiparele ceramice pentru producerea cahlelor sunt analizate și ele la finalul acestui capitol, ilustrat prin 36 de planșe.

Capitolul al IV-lea se ocupă de *ornamentică*, divizată astfel: compoziții inspirate din eposul cavaleresc (p. 142–149), scene de gen (p. 150–151), portrete (p. 152–155), scene de vânătoare (p. 156), subiecte biblice și povestiri hagiografice (p. 157–165), simboluri creștine (p. 165–167), legenda sfântului rege Ladislau (p. 168–170), decor inspirat din heraldică (p. 171–182), cetatea cu turnulețe (p. 183–184), mascheron, decor inspirat de literatură, decorurile zoomorfe, vegetale și geometrice și, din nou, decorul inspirat din arhitectură (p. 185–197). Capitolul este urmat de planșele 37–98.

Capitolul al V-lea se referă la *reconstituiri grafice de sobe* (p. 260–264), fiind discutate două astfel de încercări. Abundența materialului din regiunea studiată ar permite, aparent, multe astfel de încercări, dar, pentru o reconstituire veridică, este necesar să existe sobe întregi sau aproape întregi descoperite *in situ*, înregistrate ca atare și prelucrate de către arheolog împreună cu un arhitect. Cu toată imensitatea descoperirilor de cahle, situațiile care să permită astfel de reconstituiri sunt, de fapt, extrem de rare.

Volumul continuă cu *lista figurilor* (în număr de 19, incluse în text), capitolul de *concluzii, rezumatul* în limba engleză. Urmează anexele care conțin *lista localităților, catalogul selectiv, abrevierile, bibliografia și indicele toponimic*.

Catalogul descrie sintetic piese provenite de la: Curtea de Argeș (33), Băjești, jud. Argeș (8), Mănăstirea Bradu, jud. Buzău (10), Brăila (1), București (41), Mănăstirea Buda – Cislău, jud. Buzău (6), Călimănești (Schitul Ostrov), jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cătălui – Căscioarele, jud. Călărași (6), Cătina, jud. Buzău (1), Câmpulung Muscel, jud. Argeș (16), Mănăstirea Cânu, jud. Buzău (4), Cerbureni, jud. Argeș (10), Mănăstirea Cornetu, jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cotmeana, jud. Argeș (6), Cozia, jud. Vâlcea (1), Domnești, jud. Argeș (2), Herești, jud. Giurgiu (1), Ograda, jud. Ialomița (1), Orașul de Floci, jud. Ialomița (54), Piscani, jud. Argeș (5), Cetatea Poenari, jud. Argeș (9), Polata, jud. Gorj (25), Pribegi, jud. Ialomița (1), Râmnicu Vâlcea (1), Retevoiești, jud. Argeș (4), Mănăstirea Snagov, jud. Ilfov (4), Strejești, jud. Olt (1), Suslănești, jud. Argeș (3), Cetatea Tabla Buții, jud. Prahova (6), Tânganu, jud. Giurgiu (2), Târgoviște, jud. Dâmbovița (172), Târgșoru Vechi, jud. Prahova (36), Tunari, jud. Ilfov (2), Mănăstirea Tutana, jud. Argeș (10), Vadul Anei, jud. Ilfov (3), Văleni, jud. Argeș (1), Mănăstirea Vieroși, jud. Argeș (6), în total 494 de poziții, la care se adaugă opt piese cu loc de descoperire necunoscut. În multe cazuri, este evident că numărul pieselor descoperite și chiar publicate este considerabil mai mare decât pozițiile cuprinse în catalog; din acest motiv ar fi fost preferabil ca autoarea să justifice mai detaliat opțiunea pentru anumite piese. O parte însemnată a catalogului conține piese inedite.

Descrierea este întocmită pe baza unui set de criterii destul de stufos, care redă informații despre forma, dimensiunile și decorul piesei, locul de păstrare și eventuale publicații. Marea

majoritate a pieselor este și ilustrată, prin desene și/sau fotografii.

Catalogul este urmat de planșele numerotate de la 99 la 158 și de lista acestora.

Cartea Venerei Rădulescu sintetizează o muncă de câteva decenii, de-a lungul cărora autoarea a văzut, probabil, tot ce a însemnat cahlă, descoperită arheologic sau colecționată pe teritoriul Țării Românești, ceea ce trebuie să fi reprezentat multe mii de fragmente și piese. Repertorierea și ilustrarea lor reprezintă în sine o muncă uriașă și nu ar fi fost lipsită de interes nici simpla lor publicare, sub forma unui catalog ilustrat. Autoarea a trecut dincolo de această etapă, propunând o tipologie a formelor, analizând detaliat decorul și încercând să indice cât mai multe analogii și influențe. În materie de interpretare a temelor decorative, care sunt incredibil de multe, pot fi, desigur, și păreri diferite de cele ale autoarei. De exemplu, cred că este discutabilă identificarea, pe cahlele având drept decor cavaleri, un oștean, în particular valah. El este cavalerul surprins în diferite ipostaze, care a făcut carieră și a dominat producția de cahle de sobă din Europa pe întreaga perioadă studiată. La fel, dacă nu avem la dispoziție o inscripție, este problematic dacă putem identifica un portret anume al lui Petru Cercel sau al membrilor familiei sale. Nu este imposibil, dar pentru aceasta avem nevoie de mai multe date, dincolo de comanda economică făcută de domn către un anumit atelier.

La finalul lecturii acestei cărți, aș putea formula câteva încheieri. Producerea cahlelor în Țara Românească s-a făcut la fel ca oriunde în Europa, cu aceleași tehnici și materiale, în ateliere din ce în ce mai specializate. Niciun astfel de atelier nu este cunoscut în detaliu din regiunea studiată. Totuși, ineditul multor decoruri și tehnica particulară în care acestea sunt realizate indică existența unor ateliere specializate, care produceau pentru diferite paliere ale societății, inclusiv pentru curțile domnești. În ceea ce privește decorul, influența principală a venit, fără îndoială, dinspre Transilvania. Este interesant faptul că nu a fost vorba, în principal, despre importarea unor produse finite, ci, mai degrabă, despre o sursă de inspirație, pe care meșterii locali au exploatat-o intens și foarte creativ. Acest aspect al producției de cahle de peste Carpați poate fi o temă de cercetare în sine, cu rezultate promițătoare.

Cronologia pieselor este stabilită, în principal, pe bază de analogii sau în funcție de interpretarea datelor istorice. Foarte rar, este posibilă menționarea unor indicatori cronologici fermi, rezultați din săpătură. Aceasta este însă principala problemă în studierea cahlelor, oriunde acestea au fost produse, folosite și descoperite. Având o perioadă de utilizare care poate însuma secole, aceste piese nu au, de fapt, decât foarte sumare valențe cronologice și nu ajută mai deloc în datarea siturilor. În stadiul actual al cercetării, relația este, de fapt, inversă: așteptăm publicarea unor monografii de sit, cum ar fi cele de la Târgșoru Vechi sau Orașul de Floci, pentru a putea data și cahlele descoperite acolo.

Așa cum menționează, de altfel, și în introducere, autoarea s-a inspirat din lucrările de sinteză publicate anterior pentru cahlele din Moldova și din Transilvania. Beneficiind de aceste precedente, a evitat unele greșeli, cum ar fi o tipologie mult prea stufoasă, un catalog exhaustiv, preferând o formă mai simplă și ușor de urmărit. Organizarea materialului este bine făcută, relația dintre text și ilustrație se stabilește ușor, ilustrația este excelentă, iar textul cursiv a evitat cât s-a putut descrierile tehnice plictisitoare. Cu toate aceste caracteristici, cartea Venerei Rădulescu este o lucrare accesibilă nu doar specialiștilor, ci și publicului interesat de acest gen de artefacte.

În anii 1990, atunci când au început, practic, studiile despre cahle în România, se cunoșteau

atât de puține fragmente încât domeniul, aproape virgin, părea ușor de acoperit. Ideea unei lucrări de sinteză despre cahle pentru o regiune sau alta părea fezabilă. Între timp însă, odată cu explozia cercetărilor arheologice, domeniul a devenit extrem de aglomerat, iar depozitele sunt pline cu sute și mii de fragmente de cahle. Prelucrarea și sistematizarea lor depășesc cu mult posibilitățile unui singur cercetător, chiar dacă și-ar dedica întreaga carieră acestui subiect. Studiul cahlelor nu se mai poate face acum la nivel macroregional, în absența unor monografii de sit și a unor cataloage care să pună în circulație exhaustiv aceste piese în contextul descoperirii lor. În acest stadiu al cercetărilor, cartea Venerei Rădulescu este, fără îndoială, un eveniment editorial remarcabil, autoarea asumându-și o lucrare de sinteză într-un domeniu care nu mai este deloc ușor de sintetizat. Imaginea pe care o construiește despre soba de cahle din Țara Românească este completă, reflectând fidel un stadiu al cercetărilor ultimelor decenii. Cel mai important este însă faptul că această carte creează o bază solidă pentru studiile din domeniu și deschide numeroase posibilități celor care se vor apleca, în viitor, asupra fascinantului subiect al sobei de cahle.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Sófálvi András, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului*, Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (ISBN 978-606-739-076-6)

Cartea de față este o versiune îmbunătățită și restructurată a tezei de doctorat pe care autorul a susținut-o, în anul 2012, la Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta, sub coordonarea lui József Laszlovsky, teză pentru care i s-a acordat calificativul *summa cum laude*. Titlul inițial al tezei a fost „Autoapărarea și apărarea hotarelor de către secuime, din Evul Mediu până în epoca Principatului. Cetăți și alte complexe defensive în istoria așezărilor din Scaunul Odorhei”.

După cum rezultă din titlu, autorul a studiat în această lucrare aspectele defensive de pe teritoriul scaunului Odorhei, unitate administrativă centrală a Ținutului Secuiesc, corespunzând unei mari părți din județul Harghita de astăzi, acoperind văile cursurilor superioare ale Târnavelor și Homoroadelor, la sud și vest de Munții Harghitei. Din punct de vedere cronologic, cercetarea corespunde perioadei medievale și epocii Principatului, adică începuturilor epocii moderne.